

A kínai vezetés az utóbbi években kiemelt témaként kezeli a politikai demokrácia, és ezzel összefüggésben a törvény uralma, a *rule of law* megvalósítását. Kína elkötelezettsége a törvény alapú rend iránt a reform időszakával kezdődött, de különösen a piacgazdaságba való hangsúlyozott átmenet, az 1990-es évek eleje óta mélyült el. A *rule of law* megvalósíthatósága, értelmezése körül széleskörű vita bontakozott ki Kínán belül és külföldön egyaránt. Sokan megkérdőjelezik, hogy egy nem demokratikus, autoriter, a négy alapelvhez (a szocialista út, a proletárdiktatúra, a marxizmus-leninizmus és Mao Ce-tung [Mao Zedong] gondolatai, a párt vezető szerepe) ragaszkodó rendszer megvalósíthatja a *rule of law*-t. Szerintük a kínai vezetés által hangoztatott szocialista *rule of law* oximoron (ellentétes, egymást kizáró értelmű fogalmak összekapcsolása), vagy a törvények uralmának fosztóképzővel való ellátása, hasonlóképpen, mint a szocialista demokrácia esetében. Egyesek azonban sokkal toleránsabban viszonyulnak a kérdéshez, elismerik Kína törvényesség megteremtése érdekében kifejtett erőfeszítéseinek eredményeit, és lehetségesnek tartják, hogy a *rule of law* liberális demokratikus értelmezésének valamiféle alternatíváját, a *rule of law*-t kínai sajátosságokkal fogja létrehozni.¹

A kínai vezetést nem egyszerűen valami demokratikus szellem szállta meg, hanem súlyos belső és külső kényszerek irányították a *rule of law* felé. Az egyik fő motiváló tényező a gazdasági fejlődés volt, mert igen markáns közgazdasági elmélet lát szoros kapcsolatot a törvényesség és a gazdasági növekedés között.² Kína gyenge, sok hiányosságot és ellentmondást mutató jogrendszere azt a látszatot kelti, mintha Kína kivétel lenne ezen összefüggés szempontjából. Kína gyors, 1992 után meglóduló gazdasági növekedésének, a piacgazdaságba való átmenet dinamizálásának a belső tényezők mellett a legfőbb mozgató ereje a külföldi tőke beáramlása volt. 1992-ig ennek összege meglehetősen szerény volt, és csak ezt követően ugrott meg, így a jogrendszer hiányosságai ebből a szempontból jórészt ezután váltak feszítővé, másrészt nem szabad lebecsülni a kínai törvényalkotás erőfeszítéseinek eredményeit. Az 1990-es évek elejétől gőzerővel folyó törvényalkotást megelőzően is már sokkal intenzívebb munka folyt, mint a megelőző, maói időszakban. Míg az Országos Népi Gyűlés (ONGY) 1949 és 1965 között 122 törvényt alkotott, 1966–1978 között (a kulturális forradalom és az azt követő átmenet időszaka) mindössze 7-et, 1979 és 1993 között már 210 törvényt fogadott el.³

Egyes tudósok Kína kiemelkedő gazdasági teljesítményét a *rule of law* hiánya ellenére a „kínai kapitalizmus” sajátos formájával magyarázzák, amely a klientelizmust és a korporatizmust használja a *rule of law* alternatívájaként vagy részleges helyettesítésül.⁴ Ismert, hogy ennek a kínai kapitalizmusnak jellemzője a családi vállalkozások előnyben részesítése, a viták megoldásánál az informális csatornák igénybe vétele a bíróság helyett, ragaszkodás a konfucianus értékekhez, és a családi, személyes, társadalmi kapcsolatokra

Jordán Gyula

Kína: rule of law kínai sajátosságokkal?

helyezett hangsúly. Ezzel kapcsolatban utalhatunk arra az ismert tényre, hogy a külföldi működőtőke-befektetéseknek a reform első évtizedében mintegy 60–70%-át, de azt követően is körülbelül a felét a kínai tőke tette ki, amely önmagában hordozója az említett jellemzőknek. A korporatizmust felfoghatjuk úgy is, mint alternatív politikai elméletet a liberalizmushoz és a marxizmushoz képest. Míg a liberalizmus az egyéni szabadságra, a marxizmus pedig az osztályharcra koncentrál, a korporatizmus az állam–társadalom viszonyra; egyesíti az erős államot az érdekcsoportokkal, amelyek bizonyos fokú autonómiát élveznek. Általában konszenzus van azt illetően, hogy a korporatizmus kemény (állami, autoritárius), vagy puha (társadalmi, neokorporatista) változatai közül az állami jobban megfelel Kínának (és más ázsiai országoknak). A korporatizmus együtt jár a helyi kormányok bekapcsolódásával a helyi vállalkozásokba, erősítve a regionalizmus negatív vonásait, felhatalmazás nélküli adókedvezményekkel veszteségeket okozva az államnak stb. A klientelizmus pedig szélesre tárja a kaput a korrupció előtt. Vagyis ezen jellemzőknek komoly árnyoldalai, magas társadalmi költségei vannak, és egészében a kínai gazdaság nehezen tudna ezek alapján tovább fejlődni, ehhez feltétlenül szükség van a *rule of law*-ra. Könnyű belátni, hogy például szilárd, világos tulajdonjogok nélkül a befektetés, a növekedés leküzdhetetlen gáttal néz szembe. A gazdasági dinamizmus, a foglalkoztatás szempontjából is alapvető fontosságú kínai magánszektornak létszükséglet a törvényi védelem, tulajdonának egyértelmű legalizálása. A magánszektor a reformidőszakban igen viszontagságos, politikai kampányokkal és korlátozásokkal kísért utat bejárva jutott el odáig, hogy a 2004-es alkotmánymódosítás (11., 13. cikkely) teljes mértékben egyenjogúsította a különböző tulajdonformákat, teljes körű védelmet ígérve ennek a szektornak is. (Ami még mindig napirenden marad, az az alkotmányi előírások érvényesítése a mindennapok gyakorlatában.)

A tulajdonjogokon túl minden egyes gazdasági szektornak – a mezőgazdaságtól a városi iparig – van olyan vonatkozása, amely elengedhetetlenül igényli a *rule of law*-t. Végül meg kell említeni, hogy Kína csatlakozása a WTO-hoz (2001) is nagymértékben elősegítette a *rule of law*-t, s már a 15 éves várakozás, előkészítés során jelentős változások történtek a jogi rendszerben. A tagság következtében 2300 törvényt és rendeletet kellett módosítani, ezenkívül 221 adminisztratív rendeletet töröltek el. 2001-ben fogadták el például a szerzői jogokról szóló, a védjegy- és a kínai-külföldi közös vállalati törvényt.⁵ Minden jel arra mutat, hogy Kína sem lesz kivétel abból a szempontból, hogy a *rule of law* fontos tényezője a tartós gazdasági fejlődésnek.

A gazdaságon kívül a társadalmi-politikai területen is működnek kényszerek, amelyek a rule of law megvalósítását igénylik. A „kulturális forradalom” a rendszert és a pártot illetően egyfajta legitimációs válságot idézett elő, amely a reformok elkezdésével nem szűnt meg azonnal, sőt az 1980-as évek végére (egyes reformtényezők hatására is) a „három hit válságába”: a szocializmusba, a marxizmusba és a kommunista pártba vetett hit válságába torkollott. Ennek felszínre törése 1989-ben a Tiennamen téri tragédiával végződött, átmenetileg még a reformok lefékezését is előidézve. Attól kezdve feszítő témaként volt jelen a politikai reformok, a demokrácia és a rule of law problémája. A gazdaság kiugróan jó teljesítménye segítette az autoriter rendszer és a kommunista párt politikai ellenőrzésének és legitimációjának megerősítését. (Szükséges azonban emlékeztetni arra, hogy ebből a szempontból a párt, a vezetés kényszerpályára került, legitimitása és elfogadottsága nagymértékben a gazdaság sikeréhez kötődik, amire a mostani – Kínát is elérő – válság közepette nem árt figyelmeztetni.) A gazdasági reformok előrehaladása, mélyülése és a politikai reformok sokkal lassúbb üteme közötti – szintén sokat emlegetett – feszültség is érinti a legitimáció problémáját.⁶ A politikai legitimáció problémáit érzékelve fordult az előző pártfőtitkár-államfő, Csiang Ce-min [Jiang Zemin] az új gazdagok, a vállalkozók felé, hívogatva őket a párt soraiba. (Bizonyos mértékig ez a már megvalósult tény legalizálása volt, mert már akkor is sok ezer vállalkozó – marxista-maoista terminológiával: kapitalista, tőkés – volt párttag.) A Csiang utáni vezetés úgynevezett negyedik generációja, amelyet Hu Csin-tao [Hu Jintao] pártfőtitkár-államfő és Ven Csia-pao [Wen Jiabao] miniszterelnök neve fémjelez, a gazdasági növekedés gyors ütemének fenntartására való törekvés mellett a társadalmi, szociális problémákra koncentrált. Erre olyan tények kényszerítik, mint a társadalmi egyenlőtlenségek riasztó mértéke, a szociális, jóléti háló szakadozottsága, a munkanélküliség, a migránsok problémái, a társadalom gyorsütemű előregedése, a környezetnek az emberek egészségét és létét fenyegető

romlása, a mindent átszövő és már Csiang által is a rendszerre fenyegetőnek tartott korrupció stb. A társadalomban felgyülemlett feszültségek évente több tízezer kisebb-nagyobb konfliktusban, incidensben robbannak ki, s egyre nagyobb aggodalmat váltva ki a

vezetésben.⁷ A problémáknak ez a halmozódása fokozatosan meggyőzte a kínai vezetést arról, hogy legitimációja fenntartásához a gazdasági sikerek nem elegendőek. A tömegekhez fordulást, a tömegek támogatásának megszerzését célozta a reformidőszak során a hivatalnokok hatalma korlátozásának hangoztatása, illetve bizonyos lépések megtétele ennek érdekében, többek között a korrupció elleni harc örve alatt. Már Teng Hsziao-ping [Deng Xiaoping] is hangsúlyozta a törvényi rend helyreállításának és erősítésének fontosságát. Egy 1980-as híres, sokat idézett beszédében követelte, hogy vessenek véget a hatalom túlzott koncentrációjának, annak érdekében, hogy elkerüljék az önkényes irányítást, szorgalmazta a párt és kormányzati felelőségek szétválasztását, a vezetés öröklése új rendszerének kialakítását, amely a teljesítmény elvén alapul.⁸ Teng a körülményekre utalva felszólított, hogy kísérleti jelleggel és akár ideiglenesen is alkossanak törvényeket: „Sok törvényhozási munka vár elvégzésre, és mi nem rendelkezünk elegendő képzett emberrel. Következésképpen a jogi elrendezések elkerülhetetlenül elnagyoltan fognak indulni, aztán fokozatosan javulni fognak. Néhány törvényt és rendeletet kipróbálhatunk egyes helyeken és később beiktat-

hatjuk országosan, miután a kísérletet értékelték és javításokat végeztek rajtuk... Röviden: jobb egyes törvényekkel rendelkezni, mint nem, és jobb hamarabb rendelkezni velük, mint később.”⁹ Az idézetben nemcsak a törvényalkotás részben máig követett kísérleti kipróbálás-országos elterjesztés gyakorlata érdekes, hanem sokkal inkább a belőle kiérezhető sürgető szükség a jogi rendszer erősítésére. Ez akkor, a reformidőszak kezdetén nemcsak a nagyszámú törvény, szabályozás kiadásában nyilvánult meg, hanem például erőfeszítéseket tettek a bírósági, ügyészségi rendszer helyreállítására, a jogi szakképzés ismételt beindítására stb.¹⁰

Hu Csin-tao

Ven Csia-pao

A rule of law-hoz való viszony alakulása

Már Teng is világosan látta, hogy a gazdasági, társadalmi fejlődéshez szilárd jogrendszerre, demokráciára és intézményesítésre van szükség: „A demokráciát intézményesíteni kell és törvényekbe foglalni, ezáltal biztosítani, hogy az intézmények és törvények nem változnak, valahányszor a vezetés változik, vagy ahányszor a vezetők változtatják nézeteiket, vagy elmozdul figyelmük fókuszusa. A baj most az, hogy jogi rendszerünk nem teljes, sok törvényt még be kell iktatni. Nagyon gyakran törvénynek veszik, amit a vezetők mondanak, és bárkit, aki nem ért egyet, törvénysértőnek neveznek. A törvénynek ez a fajtája változik, valahányszor egy vezető nézetei változnak.”¹¹

Már az 1982-ben elfogadott, kiegészítésekkel máig érvényben levő alkotmány jelentős, ugyanakkor ellentmondásos előírásokat tartalmazott, amelyek a rule of law megvalósítása felé mutattak. Mindenekelőtt korlátozta a párt ellenőrzését a jogrendszer felett, például az 5. cikkely részletesen kifejt egy olyan elvet, amit a preambulum is megemlít: „Minden állami szervnek, a fegyveres erőknek, minden politikai pártnak és tömegszervezetnek, minden vállalatnak és intézménynek tartania kell magát az alkotmányhoz és a törvényhez. Az alkotmány és a törvény mindennemű megsértését ki kell vizsgálni. Semmilyen szervezet vagy egyén nem élvezhet olyan előjogokat, amelyek áthágnak az alkotmányt és a törvényt.”¹² Egy másik előírás

Teng Hsziao-ping

Csiang Ce-min

kijelenti: „A népi bíróságok igazságügyi jogkörüket függetlenül, a törvénynek megfelelően gyakorolják, munkájukba nem avatkozhatnak be adminisztratív szervek, közösségi szervezetek vagy egyének” (126. c.). Ugyanakkor senki sem vonhatja kétségbe, hogy a törvényalkotói munkát a párt ellenőrzi, megszabja annak fő irányait és tartalmát. Ha a párt valóban alá van rendelve az állami törvényeknek, akkor ilyen ellenőrző, irányító funkciót legitim módon nem gyakorolhatna. Az alkotmányban is szerepeltetett négy alapelv, ame-

lyek közül a legdöntőbb és mintegy összefoglaló jellegű a párt vezető szerepének leszögezése, amelyet szó szerint véve nem korlátozhat vagy ellenőrizhet a törvény. A rule of law ilyen körülmények között egyesíti a párt vezető szerepét azzal az alkotmányos elvvel, hogy a Kínai Népköztársaságban „minden hatalom a népé”.

A párt azonban már számos alkalommal nyilvánvalóvá tette, hogy semmiféle kihívást nem tolerál a törvény feletti vezető szerepét illetően. Jól jelezte ezt egy Hunan tartományi káder esete, aki 2003 nyarán egy esszét tett közzé *A politikai-jogi bizottság akadályozza a bírósági függetlenséget* címmel.¹³ A káder keményen bírálta a Központi Politikai-jogi Bizottság, valamint maga a közbiztonsági miniszter részéről, aminek eredményeként a káder eltávolították állásából.¹⁴ A kép azonban nem egyszerűsíthető le arra, hogy a párt továbbra is a törvény felett áll, a helyzet ennél összetettebb. A gazdasági reformmal és a jogi rendszer változásaival a párt befolyása a jogi rendszer felett óhatatlanul gyengült. Arról a paradoxonról sem feledkezhetünk meg, hogy az egész rule of law folyamatot a párt kezdeményezte, miáltal azonban maga is célpontjává vált bizonyos korlátozásoknak. Ezeket az ellentmondásokat szem előtt kell tartanunk, amikor a rule of law folyamatát és eredményeit áttekintjük.

Teng Hsziao-ping alatt megjelentek a rule of law elemei, de amit ő megfogalmazott, az nem volt azonos a rule of law-val. A törvényben ő elsősorban eszközt látott az állam, a kormányzat és a társadalom szabályozására két cél érdekében: egyrészt megakadályozni a „kulturális forradalomhoz” hasonló jelenségek

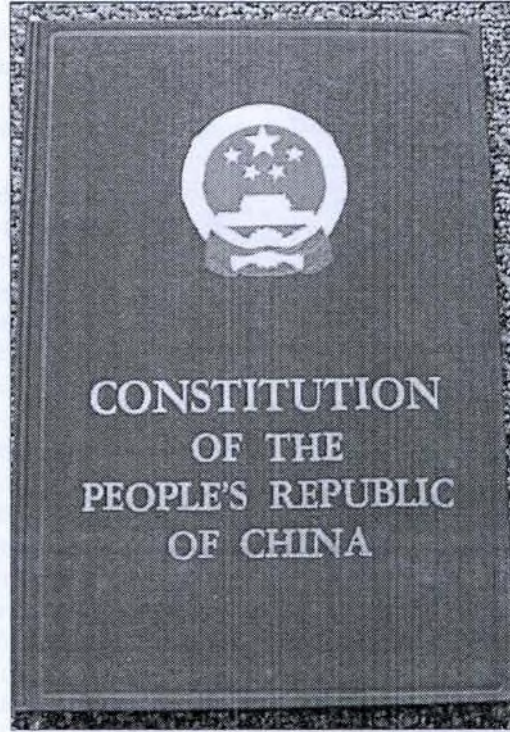
megismétlődését, másrészt hangsúlyozta, hogy a gazdasági reform a szabályozások átfogó rendszerét igényli. Számára a törvénynek a párt gazdasági céljait kell szolgálnia, erősíteni ezáltal is a párt vezető szerepét, semmint korlátozni a hatalmát.¹⁵ A törvények és a jogi rendszer értékelésének kritériuma az volt, hogy javítsa a nép életszínvonalát, erősítse a „szellemi civilizációt” és elősegítse a szocialista demokráciát, de nem volt szó az emberi jogok védelméről, különösen nem az államhatalom korlátozásáról.

1992-től, amikor a vezetés hivatalosan elfogadta a szocialista piacgazdaság célmegjelölést, a jogi rendszer fejlesztésének célja ennek szolgálata volt, mivel elméletileg a piacgazdaság rule of law gazdaság. A hivatalos szövegekben ettől kezdve jelent meg a rule of law olyan formulaként: „irányítani az államot a törvénynek megfelelően, hogy Kínát a rule of law-n alapuló szocialista országgá építsük.”¹⁶ Ez a formula – és lényegében Teng felfogása – a rule by law álláspontját tükrözte, és a hangsúly elsősorban annak első felére helyeződött. Lényegében ezt a vonalat vitte tovább az 1989-ben pártfőtitkárrá tett Csiang Ce-min [Jiang Zemin] is. A „kínai jellegzetességeket” hangsúlyozva mindig elutasította a rule of law nyugati liberális demokratikus koncepcióját, mint ami ellentétes a szocializmussal és a szocialista jogi rendszerrel. Kijelentette, hogy „fenntartjuk és javítjuk ezt az alapvető rendszert, ahelyett hogy másolnánk bármely nyugati modellt. Ez meghatározó fontosságú a párt vezetése és a szocialista rendszer fenntartásához és a népi demokrácia megvalósításához”. A hivatalos nézet a demokráciáról és a szabadságról az, hogy ezek nem abszolút jogok, hanem hozzá kell illeszteni az ország hagyományaihoz, történelméhez, kultúrájához, az oktatás fejlődési szintjeihez és a gazdasághoz.”¹⁷ Az is egyértelmű volt, hogy a párt a rule of law-t a „négy alapelv” keretein belül akarja tartani. Csiang Ce-min felfogását tükrözve, az alkotmány 1999-ben végrehajtott harmadik kiegészítésekor (az előzőkre 1988-ban és 1993-ban került sor) a fentebb már hivatkozott 5. cikkelyébe bekerült a következő megfogalmazás: „A Kínai Népköztársaság az ország irányítását a törvénynek megfelelően gyakorolja és a törvény szocialista országát építi.”¹⁸ Természetesen ehhez is a párt adta meg az „engedélyt” azzal, hogy az 1997-ben tartott XV. pártkongresszuson a párt szervezeti szabályzatába kifejezetten belefoglalták a rule of law-t, mint alapvető irányelvet, és erre alapozva tervet dolgoztak ki a politikai rendszer reformjára. A kongresszus javasolta, hogy átfogó jogi szerkezetet létesítsenek kínai jellegzetességekkel 2010-re. Ez, legalábbis a deklaráció szintjén eltávolodást jelentett a rule by law felfogástól a rule of law felé. Ezt emelte aztán alkotmányos elvvé az alkotmány elébb idézett kiegészítése.

Kína a rule of law emberi jogi vonatkozásában is hajlandóságot mutatott az előrelépésre. Az 1982-es alkotmány az állampolgári jogok rendkívül széles skáláját fogalmazta meg, a 138-ból összességében 27 cikkely

részletezte ezeket a jogokat – és kötelességeket. Az emberi jogok kérdését ugyanakkor Kína – egyes vonatkozásokban máig – fenntartásokkal és gyanakvással kezelte, a belügyeibe való beavatkozás eszközét és ürügyét látta benne, a Nyugat, mindenekelőtt az Egyesült Államok modernkori behatolásának, be-

avatkozásának egyfajta „trójai falovát”. Az 1990-es évek elejétől azonban – nem függetlenül a rule of law felé tájékozódástól – változott Kína magatartása a kérdésben. Ezt világosan jelezte, hogy az Államtanács (kormány) 1991-ben addig példa nélküli fehér könyvet tett közzé az emberi jogokról, jelezve a fogalom használatának hivatalos elfogadását.¹⁹ A terjedelmes, 86 oldalas dokumentum részletes elemzését mellőzve csak arra utalnék, hogy ez tükrözte Kína azóta is képviselt felfogását, amely szerint az emberek létfenntartásához fűződő jogai minden más jogot megelőznek és felülmúlnak. Ez a kínai megközelítés teljes támogatásra talált az ázsiai országok részéről az 1993-ban Bangkokban, illetve Bécsben tartott emberi jogi konferenciákon. A dokumentum részletes, vádló és támadó hang-

A kínai Népköztársaság 1982. évi Alkotmányának angol nyelvű kiadása

vételű áttekintést adott a nyugati hatalmak Kínával szemben elkövetett atrocitásairól, bűneiről, az országot ért veszteségekről, a megalázásokról és az áldozatok számáról. A következő, 1995-ben kiadott újabb fehér könyvben (*The progress of Human Rights in China*) ezt már elhagyták, ezzel szemben 1996-ban – úgymond a Kínát ért amerikai támadásokra válaszul – kiadtak egy fehér könyv méretű cikkgyűjteményt, összevetve az emberi jogok helyzetét Kínában és az Egyesült Államokban.²⁰ Ezt igen visszafogottan, talán azzal lehetne jellemezni, hogy egy kínait aligha érhetne nagyobb szörnyűség, mint ha az Egyesült Államokban kellene élnie – természetesen az emberi jogok érvényesülése szempontjából. A fentiek alapján teljesen érthető, hogy a rule of law fogalma csak a 2001-es emberjogi fehér könyvben²¹ fordul elő először: „Kína hazai körülményeinek fényében és a nép kívánságainak megfelelően a kínai kormány célja egy demokratikus és modernizált ország építése a civilizáció magas szintjével a rule of law mellett...”²²

A rule of law kínai értelmezéséhez

Mint már jeleztem, a Hu Csin-tao-, Ven Csia-pao-vezetésnek súlyos belső gondokkal, társadalmi feszültségekkel kellett szembenéznie. Hu ezekre adott újít

válasza a „harmonikus társadalom” építésének célkitűzése volt, ami egyensúlyt kíván teremteni a gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés között a rule of law kikényszerítésén keresztül. Elődei felfogását némileg módosítva úgy látja, hogy a gazdasági növekedés és a párt irányítása nem tartható fenn becsületesség és igazságosság nélkül.²³

Hu a törvény fontosságát hangsúlyozza, hogy védje az állampolgárok jogait és érdekeit, s biztosítsa a javak igazságos elosztását, a hatalmi visszaélések és a korrupció korlátozását. A Kínai Kommunista Párt 2007 októberében tartott XVII. kongresszusán Hu Csin-tao főtitkári beszámolójában több alkalommal is foglalkozott a rule of law-val. A harmonikus szocialista társadalom meg-

A Kínai Kommunista Párt XVII. kongresszusa

teremtésével is összefüggésbe hozta, de a legrészletesebben a „Tántoríthatatlanul fejleszteni a szocialista demokráciát” fejezetben beszélt erről. Először is leszögezte: „A kínai sajátosságok mellett a szocializmus politikai fejlődésének útjához kell tartanunk magunkat, és integrálni a párt vezetését a nép, mint az ország gazdája pozíciót és a rule of law-t. [...] A politikai átstrukturálás elmélyítésében meg kell tartanunk a helyes politikai irányt. A nép, mint az ország gazdája álláspont alapján bővíteni fogjuk a szocialista demokráciát, építeni egy szocialista országot a rule of law mellett, és fejleszteni a szocialista politikai civilizációt, hogy növeljük a párt és az állam életeterejét és felkeltsük a nép kezdeményezését. [...] A rule of law-t alapvető elvnek kell tartanunk és magunkévá kell tenni a törvény alapú kormányzás szocialista koncepcióját, annak biztosítására, hogy az állam minden tevékenysége a törvényen alapuljon és hogy a polgárok jogait és érdekeit megvédje.” Már ezek a megfogalmazások is jelezték, hogy elődeihez képest továbblépett a rule of law intézményesítő és legalizáló megközelítésén, és legalább a deklaráció szintjén hangsúlyozni kívánta az emberek jogainak és érdekeinek védelmét. Az általa felfogott rule of law koncepcióját ugyanezen fejezet egy későbbi külön pontjában részletesebben is kifejtette: „3. Átfogóan végrehajtani a rule of law-t mint alapvető elvet és felgyorsítani egy szocialista ország építését a rule of law mellett. A rule of law a szocialista demokrácia lényegi követelményét alkotja. Ragaszkodunk kell a tudományos és demokratikus törvényhozáshoz, hogy javítsuk a szocialista törvényi rendszert kínai sajátosságokkal. Erősíteni fogjuk az alkotmány és a törvények kikényszerítését, biztosítani, hogy minden

polgár egyenlő a törvény előtt, és garantálni a társadalmi egyenlőséget, az igazságosságot és a szocialista jogrendszer konzisztenciáját, sérthetetlenségét és tekintélyét. A kormányzati adminisztrációt a törvénynek megfelelően kell végezni. Mélyítünk kell a bírósági rendszer reformját [...], biztosítani kell, hogy a bíróságok és ügyészségek megfelelő hatalmukat függetlenül és részrehajlás nélkül a törvénynek megfelelően gyakorolják [...]. Fokoznunk kell az oktatási kampányt, hogy növeljük a törvény társadalmi tudatosságát és elősegítsük a rule of law szellemét, létrehozva egy olyan társadalmi környezetet, amelyben az emberek tanulmányozzák, betartják és alkalmazzák a törvényeket.

Tiszteletben kell tartanunk és biztosítanunk az emberi jogokat, és biztosítani a részvétel és a fejlődés egyenlő jogát a társadalom minden tagjának a törvénynek megfelelően. A pártvezetőknek és minden pártagnak, saját kezdeményezésére, minden szinten az alkotmánynak és a törvényeknek megfelelően kell cselekednie és élére állni az alkotmány és a törvények tekintélye támogatásának.”²⁴ A hosszú idézetből világos annak felismerése, hogy Kínának jogi rendszerének reformjára van szüksége, mert ez elengedhetetlen nemcsak a társadalmi-gazdasági fejlődéshez, de a legitimitáció megőrzéséhez is. Ami ebben a vonatkozásban sem válik világossá, az a „kínai sajátosságok” mibenléte. Pontosabban: nyilvánvaló, hogy ez hivatkozási alapul szolgál a létező politikai rendszer és a párt hatalmának megőrzésére. A pártállam hatalmát lényegesen nem kívánják korlátozni, inkább csak a működését kívánják hatékonyabbá tenni. Egyes értékelések szerint a kínai szocialista rule of law „kínai sajátosságokkal” nem több, mint a legalista rule by law és a konfuciánus moralitás, a leninista államstruktúra és a kapitalista piaci szabályok vegyü-

léke.²⁵

Ez a kínai rule of law jelen állapotában, de fejlődési perspektíváját tekintve is egy nagyon „sovány”, „szikár” változat, s jelentősen különbözik a „telt”, „erős” liberális változattól. Míközben a rule of law lényegét R. Peerenboom az általános megközelítésnek megfelelően abban jelöli meg, hogy olyan rendszer, amelyben a törvény képes jelentősen korlátozni az államot és az irányító elit egyes tagjait, biztosítja a törvény szupremáciáját, mindenki egyenlőségét a törvény előtt. A két általános típus lényegét a következőkben jelöli meg.²⁶ A „sovány” vagy „szikár” elmélet a formális, eszköz-

aspektusát hangsúlyozza, vagyis azokat a vonásokat, amelyekkel minden jogi rendszernek rendelkeznie kell egy hatékony működéshez. független attól, hogy a jogi rendszer egy demokratikus vagy egy nem demokratikus, kapitalista vagy szocialista, liberális vagy teokratikus rendszer része. Abban is egyetértés van, hogy ehhez világos, konzisztens, stabil és kikényszerített törvényekre van szükség. Az „erős”, lényegi koncepció

továbbéléséhez a különböző politikai kampányokkal, a nagy ugrás megpróbáltatásaival, de mindenekelőtt a „kulturális forradalom” felfordulásával és törvénytelen ségeivel. A gazdasági reformok kezdete óta – leszámítva az 1989-es Tienanmen téri eseményeket és talán a Falungong ügyet – inkább a gazdasági szféra változásai, illetve ezek társadalmi következményei okoznak feszültségeket, mindenekelőtt az említett munkanélkü-

人民日报

RENMIN RIBAO

人民网 网址: <http://www.people.com.cn>
手机: <http://wap.people.com.cn>

2009年12月

26

星期六

2009年12月11日

人民币日报出版

国内统一刊号: CN11-0095

第22499期(代号: 1-1)

今日8版

合心抱团 调整转型 创新升级

深圳经济“回暖”

本报深圳12月25日专电 深圳市委、市政府日前召开全市经济工作会议,分析当前经济形势,部署下一阶段工作。会议强调,要坚定信心,迎难而上,推动深圳经济企稳回升,实现全年目标任务。

深圳市委书记李灏在会上的讲话指出,深圳经济在经历了前几个月的低迷后,近期呈现出企稳回升的态势。这主要得益于国家扩大内需政策的实施,以及深圳企业积极应对市场变化,调整产品结构,提高产品质量。

李灏指出,深圳经济企稳回升,是深圳企业积极应对市场变化的结果。深圳企业要积极调整产品结构,提高产品质量,增强市场竞争力。同时,要加大研发投入,推动技术创新,提高自主创新能力。

李灏强调,深圳要坚定信心,迎难而上,推动深圳经济企稳回升,实现全年目标任务。要充分发挥深圳的区位优势,加大招商引资力度,吸引外资企业投资深圳。同时,要加大对中小企业的扶持力度,帮助中小企业渡过难关。

A Zsenmin Zsipao kolofonja

kiinduló alapja a „szikár” rule of law, de aztán magába foglal olyan elemeket, mint a sajátos gazdasági elrendezés (mindenekelőtt a szabadpiaci kapitalizmus), a kormányzás adott formái, vagy az emberi jogok koncepciója. Itt már lehetnek különböző felfogások, mert a szabadpiaci kapitalizmus mellett a központi tervezésre, a demokratikus kormányzási forma mellett egypárt-rendszerre, az emberi jogoknál pedig az említett ázsiai megközelítésre, az „ázsiai értékekre” is gondolhatunk. Tehát a rule of law liberális értelmezése az, amely magában foglalja a szabadpiaci kapitalizmust, a többpárti demokráciát minden szinten az emberek által szabadon választott képviselőkkel, és az emberi jogok liberális interpretációját, amely a polgári és politikai jogokat hangsúlyozza a gazdasági, kulturális és kollektív jogokkal szemben.

Teljesen nyilvánvaló, hogy Kína nem a liberális értelmezésű rule of law megvalósítását célozta meg, ugyanakkor vitathatatlanul valamiféle rule of law-ba való átmenet felé halad. Növekszik a törvény fontossága a mindennapi életben, az ország kormányzása is alapvetően a nyilvánosságra hozott törvények alapján történik, és nem a maói időszak közvetlen pártpolitikai irányítása vagy bizalmasan kezelt belső szabályozásai alapján. A törvényalkotás mennyiségére való összpontosítástól fordulat történt a törvények minősége, konzisztenciája felé, de legalább ilyen súllyal a végrehajtásuk fontossága felé is. A minőségre helyezett hangsúlyt jelzi a törvényi kiegészítések, átdolgozások nagy száma is.

A rule of law-hoz fordulásnak az említetteken túl az egyik legfontosabb motíváló tényezője a stabilitás igénye. A reformok kezdetétől hangsúlyozták a politikai-társadalmi stabilitás megőrzésének fontosságát. A káosztól való félelem az elmúlt másfél évszázad zűrzavarai, felfordulásai után mélyen beivódott az emberek tudatába. Az 1949 utáni hatalom ezt mindig eszközként használta antidemokratikus, diktatórikus hatalma fenntartásához, miközben a maói időszakban paradox módon maga is hozzájárult a zsigeri félelmek

liség és a társadalmi incidensek növekvő száma. A rule of law egyrészt azzal szolgálhatja a stabilitást, hogy korlátozhatja a kormányzat önkényét. Mint a *Zsenmin Zsipao* [Renmin Ribao], a központi pártlap egy 1998 novemberi száma magyarázta, a rule of law szolgálja a stabilitást a párt és a kormányzati hivatalnokok kiszámíthatatlanságának megfékezésével, alapszinten a káderek és a tömegek közötti feszültségek enyhítésével, amikor biztosítja, hogy a rendőrség, az ügyészség és a bíróság a törvénynek megfelelően tevékenykedik, amikor a vitákat igazságosan, részrehajlás nélkül és átláthatóan intézik, és amikor a gazdasági ügyek intézése kiszámíthatóan történik.²⁷ A stabilitást szolgálja a központi és a helyiek közötti viszony szabályozásával, amely konfliktusok sorozatához vezetett a reformok évtizedei alatt, a helyi érdekek olyan mértékű érvényesítéséhez és fragmentációhoz, hogy egyesek már de facto föderalista kormányzásról beszéltek. Ezért a rule of law a nagyobb centralizációra való törekvés megjelenési formájaként is felfogható.

Sokan kételkednek abban, hogy a modern nyugati államok termékének tekinthető rule of law átültethető lehet Kínába, különös tekintettel a demokrácia hiányára. Az is nyilvánvaló, hogy a kínai vezetés minden látszólagos lelkesedése ellenére a rule of law nem fog megoldást jelenteni Kína minden társadalmi, politikai, sőt talán még jogi problémáira sem. A nyilatkozatok és dokumentumok ellenére az emberek szabadságjogait és érdekeit továbbra is fenyegeti egy mindent eluraló államhatalom, amellyel szemben változatlanul nehezen érvényesíthető a rule of law által megkívánt beszámoltathatóság, elszámolási kötelezettség. Ezért csak törekvésekről beszélhetünk a rule of law megvalósítására, egy átmenetről, amely a minimális kritériumoknak kezd megfelelni. Ezt különösen akkor érezhetjük megalapozottnak, ha visszatekintve, a maói időkkel összevetve akarjuk érzékelteni és értékelni mindenekelőtt az intézményi változásokat. Ezek az intézmények jogi, törvényes intézmények, még ha jelentős mértékben el is térnek attól, amit a modern demokrá-

ciáknál megszoktunk. Ami teljesen nyilvánvaló: Kína ezen a területen is fokozatosan, saját maga által megszabott ütemben fog haladni, különös figyelmet fordítva a fentebb hangsúlyozott stabilitásra.

A rule of law támogatni fog-e egy autoriter rendszert és erősíteni fogja-e a párt legitimitását?²⁸ Már az eddigi tárgyalatok alapján is joggal kételkedhetünk abban, hogy a jogi reformok egy valóban hatékony rule of law megeremtését célozzák, sokkal valószínűbb, hogy a szándék szerint hatékonyabb eszközt akarnak találni a pártállam céljaira. Mivel a rule of law elősegíti a gazdasági fejlődést, ennyiben biztosan erősíti a fennálló hatalmat, még ha hosszabb távon hozzá is járulhat a hatalmi egyensúly módosulásához az állam, a társadalom és az egyén között. Elméleti feltevés, hogy a gazdasági fejlődés egy középosztály növekedéséhez vezet, és egy életerős civil társadalomhoz, amely politikai reformokat és szükségszerűen demokráciát fog követelni. Azonban éppen Kína bizonyítja, hogy a középosztály önmagában nem elegendő előfeltétel a demokráciához. A kínai feltételek között a középosztálybelinek számítók sok milliós tömege egyáltalán nem valamiféle ellenzéki magatartást tanúsít, nem élharcosa a demokráciának, sok szempontból inkább beintegrálódik a rendszerbe.²⁹ A középosztály klientelista kapcsolatain túl is nagyon sok ember tart attól, hogy a demokrácia aláássa a stabilitást és gátolná a gazdasági fejlődést. Hasonlóképpen, a civil társadalom megerősödése sem jelentene biztosítékot a demokrácia megerősödésére, az egyéni szabadságjogokért való kiállásra, különösen nem ezek liberális változatáért. A civil társadalom megerősödése olyan érdekcsoportok alakulását is jelentheti, amelyek saját, esetleg negatív céljaikért küzdenek, aláássák a demokráciát. Vagyis a civil társadalom nem szükségszerűen jelent jobb kormányzást, sőt összeegyeztethető az autoritarianizmussal vagy akár a fasizmussal. (Egyesek úgy érvelnek, hogy a civil társadalom jól szervezett volt a weimari köztársaságban és Franco Spanyolországában, azonban a legerősebb egyesülések maguk antidemokratikusak voltak.)

A rule of law elvileg szolgálhatja a rendszer és a párt legitimitásigényét. Egyrészt megnöveli a jó döntések valószínűségét és a maói időkben elkövetettekhez hasonló hibák elkerülésének lehetőségét. Másrészt megosztja a felelősséget, mivel a múlt kizárólagos, a monopolizált párt döntéseitől eltérően bizonyos döntésekért a felelősség az ONGY-ra, a kormányzati szervekre és a bíróságokra hárul. Bár a párt vezető szerepéhez való hangsúlyozott ragaszkodás mellett továbbra is nyilvánvaló a párt általános felelőssége a törvényi előírások és a megfelelő eljárások követése mellett, ez kevésbé lehet nyilvánvaló. Közvetve természetesen a legfontosabb legitimáló hatás a rule of law fentebb említett, gazdasági fejlődést elősegítő szerepéből ered. Az ilyen közvetett legitimáló hatások mellett a rendszer vezetése közvetlen legitimáló hatást is tulajdonít a rule of law-nak, nem véletlenül kezdte már Csiang Ce-min is hangsúlyozni. Azt remélik, hogy a rule of law ideológia segít betölteni azt a vákuumot, amit Kínában a

reformidőszakban tapasztalni lehet. Ma már nagyon kevesen hisznek a szocializmus, a marxizmus ideológiájában, amit a párt csak igen mérsékelt sikerrel tudott helyettesíteni az évtizedekig támadott konfucianizmus és taoizmus új életre keltésével, illetve a szocialista szellemi civilizációért indított kampányokkal, különösen, hogy ennek mibenléte, tartalma nem világos. A párt Központi Bizottsága 1996. október 10-én ugyan elfogadott egy terjedelmes dokumentumot (*A KKP Központi Bizottságának határozata, tekintettel a szocialista etikai és kulturális haladás fontos kérdéseire*),³⁰ az oldalakon át ömlő frázishalmaz a szocialista etikai és kulturális normák tartalmát és megkülönböztető vonásait illetően kevésbé igazított el, annak ellenére, hogy részletes és pontos felsorolását adta a gondoknak. A tény ellenére, hogy a párt úgymond azonos hangsúlyt helyezett az anyagi, az etikai és a kulturális haladásra, meg kellett állapítania: „A morális magatartás színvonala néhány szférában csökkent és a pénzimádat gyakorlata, az élvezetre törekvés és az individualizmus növekedett; a feudális babonák és olyan társadalmi bűnök, mint a pornográfia, a szerencsejáték és a drogvisszaélés újra felszínre törtek; selejtes és hamis áruk termelése és a csalás társadalmi veszedelmévé vált; a kultúra ügyét komolyan érintették a negatív tényezők; az olyan dolgokat, amelyek károsítják a fiatalok és gyerekek fizikai és mentális egészségét az ismételt tiltások ellenére nem számolták fel; a korrupció jelensége elterjedt bizonyos helyeken, komolyan károsítva a párt és a kormányzat munkastílusát; és sok ember gyenge fogalommal rendelkezik az államról, ingadozik és kételkedik a szocializmus jövőjét illetően.”³¹

Az azóta eltelt több mint egy évtized alatt ezek a gondok és problémák csak növekedtek, a párt pedig továbbra sem tudott átütő megoldásokkal előrukkolni. Ebből a szempontból a rule of law propaganda csak ideológiai pótléknak tűnik, a legitimitáció kérdésében pedig csak csekély hozadéka lehet. A rule of law legitimitációs lehetőségeit a kínai vezetés könnyen túlbecsülheti. A népi gyűlésekre, a kormányzatra és különösen a széles társadalomra való támaszkodás a törvények kidolgozásánál elvileg jobb és hatékonyabb törvények kidolgozását eredményezhetik. A gond azonban az, hogy az emberek nagyobb arányú részvétele nagyon korlátozott, a falusi szintet leszámítva a képviselők választásában közvetlenül nem vesznek részt. A jó törvények megszületésének esélye korlátozott, és valóban, ezzel kapcsolatban nagyon sok bírálat éri a törvényalkotást: a törvények (annak érdekében is, hogy lehetőséget adjanak a helyi különbségek figyelembe vételére) túl általánosak, emellett gyakori a megfogalmazás bizonytalansága, kétértelműsége, a törvények inkonzisztenciája. Végül a legitimitációval kapcsolatban arra utalnék, hogy a gazdasági teljesítményre, mint legfőbb legitimitációs forrásra való támaszkodás erősen kockázatos. Nemcsak ennek feszültségkeltő hatásairól van szó, az óriásira növekedett jövedelemkülönbségektől a környezetrombolásig, hanem a most beköszöntött válság nehe-

zen kiszámítható következményeiről. Ez mindenképpen megnehezíti Hu Csin-tao azon törekvését, hogy harmonikus egyensúlyt teremtsen a gazdasági növekedés és a társadalmi jólét között, a társadalmi stabilitás és a pártirányítás változatlan fenntartása érdekében.

Az általános szándékokon és célokon túl alapvetően a gyakorlatban derül ki, hogy a rule of law teljesíti-e két fő funkcióját, a pártállam hatalmának korlátozását, valamint az egyéni jogok és érdekek védelmezését. A gyakorlati megvalósításnál derül ki, hogy Kína mennyiben haladta meg a rule by law-t, illetve hogy a kínai sajátosságok nem olyan mértékűek-e, amelyek már szinte teljesen értelmetlené teszik a rule of law fogalom használatát.

A politikai reformot népszerűsítő kínai plakát

A rule of law a gyakorlatban

Természetesen, mivel a rule of law felé történő átmenetről és nem ennek megvalósult állapotáról van szó, minden szférában találunk akár még az átmenetet is megkérdőjelező jelenségeket. A politikai szféra vonatkozásában mindig elhangzik az a – jogos – megállapítás, hogy a gazdasági reformok üteméhez és mélységéhez képest a politikai reformok sokkal kisebb mértékűek, lassúbbak. Mindazonáltal senki sem mondhatja, hogy nem történtek jelentős fejlemények. Elegendő utalni az ellenállás és tiltakozás rendkívül változatos formáira, amelyek a reformidőszak során jelentkeztek: adólázasok, sztrájkok, nemzetiségek közötti villongások, demokrácia-tüntetések, környezetvédő, korrupcióellenes tüntetések, helyi választási kihívások a hatalommal szemben. Ezeknek a tiltakozásoknak az együttes hatásai jelentős változásokat eredményeztek a törvényekben, a hatalomgyakorlásban.

Elsősorban külföldön a legnagyobb figyelmet a közvetlen falusi választások, mint az alapszintű demokrácia megnyilvánulásai keltették, amelyeket egyesek szívesen tekintenek egy általános demokratizálódási folyamat csírájának, első lépcsőjének.³² A közvetlenül választott, elvileg a falunak (is) felelősséggel tartozó tisztségviselők megjelenése módosította a hatalom elosztását vidéken. A választásban eszközt láttak a leromlott paraszt-káder viszony kiigazítására, amely a kádereket felelősebbé tette a falvakkal szemben. A pártszervezetek sokat veszítettek vidéken a hatalmukból, ami például nem egyszer jelöltjeik leszavazásában is megnyilvánult. A párt számára további zavaró tényezőt képviselnek az újjáéledt, s a falusi hatalmi struktúra

újra befolyásos szereplőivé váló klánok. Ezeket 1949 után az új hatalom mint feudális maradványt felszámolta, elsősorban azért, mert semmiféle autonóm, közvetlen ellenőrzésén kívüli szervezetet nem tűrt meg. A klánok hatalma nemcsak a kínai kultúrában mélyen gyökerező családi kapcsolatokhoz és az ősök tiszteletéhez kötődik, hanem racionális gazdasági alapjai is

vannak: a mezőgazdasági munka jellege, a természettel vívott küzdelem megköveteli az együttműködést, amelyhez a rokonsági csoportok adják a legjobb hátteret. Számos helyen a klánok versenyre kelnek a párt- és kormányzati szervekkel a falvak feletti dominanciáért, s fontos szerepet játszanak a vezetői posztok betöltésében. Az világos, hogy a párt irányvonala, politikája ne-

hezen képes alkalmazkodni a falusi változásokhoz, ami a paraszti ellenállás erősödése miatt is a párt tekintélyvesztéséhez vezet.

Talán még jelentősebb, bár kisebb figyelmet kapott, a közszolgálat reformja. Ennek egyik fő célja a szakmai színvonal emelése, az ideologikus jelleg csökkentése volt.³³ A kulcspozíciókat tekintve a nomenklatúra-rendszer természetesen tovább működik, és a legtöbb hivatalnok változatlanul párttag. 1993 óta versenyvizsgákat tartanak a kormányhivatali posztokra pályázók számára. A közszolgálatba való toborzás, az előléptetés és értékelés átláthatóbb, a szakmai felkészültséget helyezi előtérbe, mindezekkel is megpróbálják felvenni a küzdelmet a leküzdhetetlennek látszó korrupcióval. Szintén a visszaélések elleni harcot szolgálja az állami hivatalnokok ötévenkénti rotációja, valamint annak a régi hagyománynak az alkalmazása, hogy vezető hivatalnokok nem szolgálhatnak szülőhelyükön. Szabályok tiltják a nepotizmust, valamint azt, hogy kormányhivatalnokok rokonaikat érintő ügyeket intézzenek. Szabályok írják elő, hogy a kormányhivatalnokok, megyei szinten és a felett, nyilatkozzanak vagyonukról és üzleti érdekeltségeikről.

Bár a többé-kevésbé igazi választások csak a legalsó szintre korlátozódnak, az állampolgárok aktivitása, a politikai életben való részvétele különböző csatornákon keresztül és különböző formákban megnyilvánul, legalább részben a gyakorlatban is érvényesítve az alkotmányban olyan szépen, és a teljességre törekvően deklarált jogait. Ez a hétköznapi életben is tetten érhető, amikor az emberek szabadabban megnyilvánulnak, szűkebb családi, ismerősi körben nem félnek akár politikailag érzékeny témák megvitatásától sem. Az

emberek már jó ideje megszabadultak a maói időszak rendszeres politikai gyűléseitől, a pártlap cikkeinek felolvasásától és megvitatásától. Az állampolgárok növekvő számban élnek a közigazgatási per adta lehetőségekkel, és bíróság előtt támadják meg a hivatalnokok igazságtalan, önkényes döntéseit.

A kínai média a változatlanul létező cenzúra és öncenzúra, a pártirányítás változatlan működése ellenére növekvő figyelemmel, és a jórészt üzleti alapokra helyeződés kényszere miatt is, minőségi változáson ment keresztül. A pártot, a politikát szolgáló szócső szereptől eltávolodva fontos piaci szereplővé vált.³⁴ A kommercializálódás jelentősen megváltoztatta a média szerepét, tartalmát, a hatalomhoz és a társadalomhoz való viszonyát. Óriási mennyiségi növekedés következett be mind az írott, mind az elektronikus média területén, önmagában is korlátozva a közvetlen ellenőrzés lehetőségét. A rádió a reform első évtizedében viszonylag háttérbe szorult, de aztán újjáéledt, szakosodott állomások tömege jelent meg a zenei adóktól a hírállomásokon át a beszélgetős, betelefonálás műsorokig, amelyek számos, egykor tabunak számító témával foglalkoznak a szextől az öngyilkosságig. Robbanásszerű fejlődésen ment át a televízió, benne a kábeltelevíziók (Kína ma a világ legnagyobb kábel-TV piaca.) A legújabb frontot a kibertér képviseli az internet viharos gyorsaságú elterjedésével. A pártellenőrzés, a cenzúra lazulásának viszonylagosságát jelzi, hogy egyes állítások szerint Kínában több újságírórt börtönöznek be, mint a világ bármely más országában. A szelektív ellenőrzés főleg a politikai hírekre és az ún. kényes témákra (Tibet, Tajvan, emberi jogok, politikai elit) irányul. A változások egyik jelzője a pártlapként szereplő újságok hatalmas példányszámcsökkenése, különösen a központi pártlap, a *Zsenmin Zsipaó* esetében, amely a „kulturális forradalom” alatt napi hét milliós forgalomhoz képest már 1997-re két millióra esett. A média az üzleti alapokra helyeződéssel egyidejűleg növekvő figyelemmel fordult a társadalmi és jogi problémák felé. Nagy hangsúlyt helyez az igazságtalanságok feltárására, a hivatalnokok mulasztásainak és visszaéléseinek leleplezésére. Kiemelt figyelemmel fordulnak a bíróságok tevékenysége felé, számtalanszor hatást gyakorolva az ügyek kimenetelére. Tájékoztató, közvélemény-formáló és ellenőrző szerepeinek gyakorlása során gyakran kerül konfliktusba állami intézményekkel, a bíróságokkal, az elit tagjaival.

A többször megváltoztatott választójogi törvény főleg abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy legalább formálisan megjeleníti a képviseleti demokrácia olyan elemeit, mint a többes jelölés, a versengés, s ennek következtében a képviselőkben bizonyos fokig tudatosítja, hogy felelősséggel tartoznak választótestületüknek. A népköztársaság kikiáltása óta elfogadott valamennyi választási törvény különbséget tett a falusiak és a városiak szavazatainak értéke között: vidéken jóval több (négy-öt-ször annyi) szavazatra volt szükség egy jelölt megválasztásához, mint a városokban, az ONGY képviselőinek esetében pedig nyolcszor

annyira. Világszerte a legnagyobb figyelmet az ONGY munkamódszerében és magatartásában bekövetkezett változások váltották ki. A parlament szerepe évtizedeken keresztül a párt vezetésével kidolgozott tervek, a költségvetés és a kormánybeszámolókat automatikus jóváhagyására szorított, törvényhozói tevékenysége minimális volt – erre a mindmáig évenkénti egyszeri, tíz-tizenkét napos ülés nem is alkalmas. A rule of law mellett, ahol a törvények fontossága megnő, a parlament szerepe is felértékelődik. A közel háromezer fős testület az évi egyszeri rövid ülésezés miatt eleve nem alkalmas az érdemi törvényhozói tevékenységre, így az nagyon hamar átkerült a sokkal kisebb létszámú, kevesebb, mint kétszáz fős Állandó Bizottság kezébe, amely gyakrabban ülésezik. Az ONGY-t évtizedeken keresztül joggal tekintették „gumibélyegzőnek”, s nem véletlenül csúfolták a képviselőket „karlengetőknak”, mivel mindent egyhangúlag megszavaztak. A reformidőszakban azonban a különböző szintű népi gyűlések, nem utolsósorban az ONGY tevékenysége megélenkült, érdemibbé vált. A különböző szakbizottságokban már valódi vitákat folytatnak, alternatív javaslatokat mérlegelnek, helyszíni vizsgálatokat végeznek. Rendszeressé vált a tartózkodás, sőt ellenszavazatok leadására került sor politikailag fontos vagy kényes kérdésekben is. Az első ilyen, nagy visszhangot kiváltó eseményre 1992-ben, a híres-hírhedt Három Szoros gát ügyében került sor, amikor a képviselőknek csak 67%-a foglalt állást mellette, 177-en ellene szavaztak, 664-en tartózkodtak.³⁵ Még közvetlenebb politikai tartalma és üzenete volt annak az 1995-ös szavazásnak, amikor a köztudomásúan Csiang Ce-min közvetlen támogatását élvező két miniszterelnök-helyettes a képviselők több mint egyharmadától nem kapta meg a támogatást. A Tienanmen téri 1989-es mérsárlás egyik fő felelősének tartott Li Peng az ONGY elnökévé való megválasztásakor, 1998-ban nem kapta meg a képviselők 11%-ának szavazatát. Természetesen az ilyen elszórt esetekből nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni, a rule of law szempontjából sokkal lényegesebb, hogy ez a névleg a legfőbb hatalommal felruházott szerv mennyiben felel meg a képviseleti demokrácia követelményeinek, milyen minőségű törvényeket hoz, mennyiben tölti be ellenőrző szerepkörét. Nyilvánvaló, hogy nagyobb intézményi reformok a párt jóváhagyása nélkül elképzelhetetlenek. Az olyan javaslatok, hogy magasabb szinteken is engedélyezzék a képviselők közvetlen választását, csökkentsék az ONGY létszámát vagy tegyék kétkamarássá, a képviselőket függetlenítsék, hogy teljes idejüket a képviseleti munkának szentelhessék, mind zátonyra futottak a párt ellenállásán. Vagyis ezen a szálon is a párt korlátozó, pontosabban meghatározó, „vezető szerepéhez” jutunk, amely maximálisan befolyásolja a képviseleti szervek öntudatosságát és magabiztosságát.

A rule of law egyik legfontosabb követelménye, előfeltétele, hogy az országban független, a törvények keretei között, részrehajlás nélkül és igazságosan működő bíróságok létezzenek. A gyakorlatban azonban

ezen a követelmények mindegyikével gondok vannak.³⁶ A Kínai Népköztársaságban négy szintű bírósági és ügyészségi rendszer létezik. A bíróságok a megfelelő szintű népi gyűlésnek tartoznak beszámolósi kötelezettséggel, amely az alkotmány 128. cikkelyének megfelelően létrehozta, kinevezi őket. A bíróságok esetében kettős vezetés érvényesül, mert nemcsak a felettük elhelyezkedő bíróság, hanem az azonos szintű párt-szervek is felügyeletet gyakorolnak felettük. (Emellett az ügyészségek is felügyelik őket, miközben a bírósági eljárás során a bírói hatalom alá vannak rendelve.) A bíróságokat az azonos szintű kormányok finanszírozzák, így nemcsak a személyzet fizetését, hanem az elhelyezést, felszerelést, a jóléti szolgáltatásokat tekintve is azoktól függenek.

A bírói kompetencia, a szakmai színvonal – jelentős javulása ellenére – még sok kívánnivalót hagy maga után. Az 1995-ben elfogadott bírósági törvényig a bírónál még mindig nagyobb hangsúlyt helyeztek a politikai korrektségre, mint a jogi ismeretekre, tipikusan a visszavonult katonák közül toborozták őket. Az említett törvény IV. fejezete már részletes követelményeket írt elő, bár meglepő módon az egyetemi végzettségénél nem feltétlenül a jogit követeli meg. A Legfelsőbb Népi Bíróság beszámolója szerint 2004-ben a bírának még mindig csak 40%-a rendelkezett egyetemi végzettséggel. Súlyosítja a helyzetet, hogy a szakképzett bírók megoszlása nagyon egyenetlen, a jól képzettek sokkal inkább a nagy városokban összpontosulnak, míg igen kevés jut belőlük az elmaradottabb belső területekre. A bírósági törvény és a Legfelsőbb Népi Bíróság is továbbképzési programokat, kurzusokat ír elő a bírák számára. A törvény részletesen szabályozta a bírák előléptetésének, jutalmazásának és büntetésének, esetleg elbocsátásának feltételeit is. Sok ország gyakorlatától eltérően Kínában a bírák nem élveznek élethossziglani kinevezést, kinevezésük elmozdításukig szól. A bírák fizetése viszonylag alacsony, ráadásul nagy regionális különbségekkel. Részben – de csak részben – ezzel összefüggésben is, a bíróságok presztízse nem túlságosan magas, az államhatalmi szervek hierarchiájában, beleértve a társadalmi megítélést is, viszonylag alacsony szinten áll. Még a hivatalos beszámolók is elismerik, hogy a bíróságokon komoly méretű, elterjedt a korrupció, ami igen negatív hatással van a jogi rendszer egészére. Számos intézkedéssel (valjanak meg nyereségorientált vállalataiktól, ne fogadjanak el ajándékot, ebédmeghívást, saját vagy hozzátartozói házában renoválását, bebútorozását stb.) kampánnyal, ellenőrző szervek felállításával próbálnak küzdeni ellene.

A rule of law egyik legfontosabb követelménye a bíróság függetlensége, amely arra utal, hogy a bíró az ügyet a törvényeknek megfelelően, külső intézmények vagy személyek beavatkozásától mentesen dönti el. Ez megköveteli a bíró fentebb már érintett személyi függetlenségét (depolitizált és biztosított időtartamú kinevezés, megfelelő fizetés stb.), de a bírósági hierarchia beavatkozásától való mentességet is. Ezek lega-

lább annyira fontosak, mint a leginkább előtérben álló külső tényezőkkel (mindenekelőtt a párttal) szembeni függetlenség. A párt beavatkozása egyébként nem az ügyek eldöntésének befolyásolásánál kezdődik, hanem az aktív részvétellel a bírójelöltek kiválasztásában, előléptetésében. A bíróságok függetlenségét, beavatkozástól való mentességét természetesen hangsúlyozza az alkotmány (126. cikkely) és a bírósági törvény is (1. cikkely). A beavatkozás a helyi kormányok részéről egyébként sokkal gyakoribb, mint a párt-szervek esetében, bár a kettős funkció miatt gyakran nehéz eldönteni, hogy a hivatalnok milyen minőségében gyakorol nyomást. A beavatkozás –, amelyet a finanszírozási függés erőteljesen megtámaszt – sokszor a lokalizmus, a helyi protekcionizmus mentén történik, annak érdekében, hogy a bíróság a helyi személyt vagy érdeket részesítse előnyben a külső féllel szemben. Végül a beavatkozás témájával összefüggésben indokolt megemlíteni, hogy ez nem szükségszerűen mindig az igazság rovására megy, vannak esetek, amikor a párt közbelépése éppen a törvény következetes alkalmazása érdekében történik. Ilyen példákat találni a helyi protekcionizmussal szembeni fellépés vagy a külföldi befektetőket érintő perek esetében, ahol az ország reputációját, a külföldi tőke, technológia és know how beáramlásához fűződő elemi érdekeket védik. A párt mindkét irányú, negatív vagy pozitív jellegű beavatkozása romboló hatással van a jogi rendszer fejlődésére, a rule of law megvalósítására. Egy olyan társadalmi közegben, ahol tradicionálisan a guanxi (a személyi kapcsolatok) óriási szerepet játszik, a rokonok, barátok és lekötelezettek részéről a bíróságokra nehezedő nyomást szintén nem lehet lebecsülni. Ez a bűnügyek esetében ugyanúgy működésbe lép, mint a gazdasági, kereskedelmi vitáknál, és a bírót, aki a családtagok, barátok ilyen jellegű megkeresését legalább a meghallgatás szintjén elutasítja, társadalmilag kiközösítik, kétségbe vonják emberi érzéseit, morális lényét.

A kormányzati és pártfüggőségek és egyéb problémák mellett a bíróságok tekintélyét még tovább gyengíti az egész hatalmi struktúrán belül elfoglalt gyenge pozíciójuk. Az ügyészséggel és a rendőrséggel alkotott trojkából a bíróságok voltak a leggyengébb pozícióban, és ez a helyzet csak nagyon vontatottan változik. A bíróság és az ügyészség közötti hatalmi harc legfrequentáltabb és leginkább reformálásra váró területe az ügyészség felügyeleti joga a bíróság és a döntések felett. A bíróság tekintélyét csökkenti, hogy nagyon szűkre szabták számukra a törvény interpretálásának jogát, azt lényegében fenntartotta magának az ONGY ÁB. Sem a Legfelsőbb Népi Bíróság, sem más bíróság nem rendelkezik a joggal, hogy interpretálja vagy érvénytelenítse a kormányzatok vagy a népi gyűlések által kiadott közigazgatási szabályozásokat, bár alkalmazásukat elutasíthatják, ha ellentétesek az országos törvénnyel. A törvényeket a bírósági munkához szükséges mértékig a bíróságok értelmezhetik, eredeti tartalmuk megváltoztatása nélkül, bár a Legfelsőbb Népi Bíróság a gyakorlatban ennek határait igyekszik

kitolni. (Jól jelezte ezt, hogy a Magánjogi törvénykönyv általános elveit a Bíróság mintegy 200 cikkelyben interpretálta, holott az általános elvek csak 156 cikkelyt tartalmazott.)³⁷

A bíróságok számára tekintélyvesztést, hatalmuk egy részének elvonását jelenti, hogy a kínai rendőrség más országok büntetési és fogva tartási jogait messze meghaladó hatáskörrel rendelkezik: a rendőrség bárkit tizenöt napig fogva tarthat, ennél azonban sokkal súlyosabb a munkán keresztüli átnevelés, amely táborba küldést jelent három évig terjedően, s ez egy évvel még is hosszabbítható. Ma már ugyan az ilyen határozat ellen közigazgatási perben a bírósághoz lehet fordulni, így elvileg teljesen nincs kívül a bíróság hatókörén. Sokatmondó tény azonban, hogy Kuanghszi [Guangxi] tartományban 1996-ban 1600 munkán keresztüli átnevelésre vonatkozó ügy volt, de csak 35 (2,2%) igényelt felülvizsgálatot. Anhujban [Anhui] 1994–1996 között a közbiztonsági határozatok kevesebb mint 0,4%-val szemben intéztek ilyen értelmű kihívást.³⁸ Ráadásul, mivel közigazgatási és nem büntetőről van szó, a vádlott nem élvez olyan jogokat, mint a büntető eljárási törvénykönyv mellett. Nem tesz jót az igazságszolgáltatás, a bíróság tekintélyének az a még mindig élő gyakorlat, hogy a párttagokat rendszerint a pártszervezet fegyelmi bizottsága vonja felelősségre, illetve a párt dönt arról, hogy átadják-e a bíróságnak. A bírósági reform egyértelműen meghatározó jelentőségű a rule of law sikeres megvalósítása szempontjából. Ehhez mélyebben, strukturálisan kellene változtatni az intézményi viszonyokat, elsősorban a bíróság, ill. a párt- és állami szervek között. A vitathatatlanul jelentős változások ellenére tehát a bírósági reform gyenge láncszem maradt.

Természetesen a rule of law fejlődése Kínában számos más területet is érint, ezek közül csak kettőt érintek röviden, a jogászfoglalkozást és a közigazgatás, a bürokrácia területét.

Még a „szikár” változatánál is a rule of law-nak kiemelt követelménye a kompetens és független jogászfoglalkozás jelenléte. Teng Hsziao-ping kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy a gazdasági reformhoz megfelelő számú és jól képzett ügyvédre van szükség, a megfelelő létszámot 100–200 ezerben jelölte meg. Az ügyvédek száma 1998-ban meghaladta a 110 ezret, a szakmai színvonal gyengeségei mellett a másik fő gond a nagyon egyenetlen eloszlásuk volt. Az ügyvédi törvényt 1996-ban fogadták el, de csak a 2001-es kiegészítés írta elő feltételként a felsőfokú végzettséget. A hatalom sokféle módon, eszközzel igyekszik függésben tartani őket, korlátozni függetlenségüket (vizsgáztatás, minősítés, működési engedélyek, gazdasági nyomás). Emellett most is előfordulnak ellenük irányuló támadások, fenyegetések, munkájuk törvénytelen akadályozása. A jogsegélyhez való hozzájutás sem mindig akadálymentes, bár ezt már szabályozások írják elő. Az ügyvédek esetében a szakértelem fontosságának lebecsülését eredményezi, hogy a jogi elemzés, a megalapozott érvelés helyett számos esetben hatékonyabbnak bizonyul a kapcsolatok igénybe vétele. A piaci erők, a

verseny azonban az ügyvédek munkáját, képzettségét tekintve is pozitív hatással van. A párt azon törekvése, hogy minden szerveződést ellenőrizzen, autonómiát korlátozzon, az ügyvédekkel szemben is érvényesül, velük szemben is az állam iránti kötelelességre helyezik a hangsúlyt.

A politikai rendszer reformjának lassúsága nagymértékben befolyásolta a közigazgatási törvényi rendszer fejlődését. Ennek legfőbb feladata és egyúttal fokmérője a sok évszázados hagyományokkal rendelkező bürokrácia megbabolázása. Az Ellenőrzési Minisztériumot már 1954-ben létrehozták ugyan, de 1959-ben felszámolták és csak 1986-ban állították helyre, majd 1993-ban összeolvadt a párt fegyelmi bizottságának rendszerével.³⁹ A kínai bürokrácia máig megőrizte időnként anekdotának tűnő, de a hétköznapi valóságot tükröző negatív vonásait, amelyeket csak felerősített az, hogy a kommunista rendszerben a konfucianus etikának az emberekről való gondoskodás követelményéhez sem kellett tartania magát. A reformidőszak jelentős változásokat hozott a szakértelem emelkedése, a fiatalítás, a törvényi előírások betartása terén, ugyanakkor szinte a lehetetlent várták el tőlük azzal, hogy segítsék mások vállalkozásait és meggazdagodását, miközben maguk tartózkodnak ettől. A hihetetlen mértékű, szinte intézményesített korrupció, nepotizmus, vesztegetés stb. mind ennek a törekvésnek a kudarcát jelzi. Mivel ezek már – Csiang Ce-min beismerése szerint is – a rendszer legitimitását fenyegetik, a vezetés minden eszközzel igyekszik fellépni ellene, beleértve már a legfelső szinteket elérő drákói ítéleteket is. Ezt a célt szolgálták a rule of law szellemében fogant, 1993-ban kiadott ideiglenes szabályozások az állami közalkalmazottakra, az 1994-es állami kompenzációs törvény és az 1996-os közigazgatási büntető törvény. Ezek fontos előrelépést jelentenek az állampolgárok jogainak védelme, az állami hatalom korlátozása szempontjából. Nagy jelentősége van annak, hogy az emberek kártérítésre tarthatnak igényt, ha különböző intézkedések következtében veszteségek érik őket. Talán még jelentősebb a közigazgatási per lehetősége, amely az egyik legnagyobb csapást mérte a hivatalnokok világszemléletére, a bíróság előtt megtámadhatóvá téve olyan döntéseiket, amelyeknek nincs elegendő lényegi bizonyítéka, helytelenül alkalmazták a törvényeket, túllépték hatáskörüket, megsértették a jogi eljárás előírásait stb. A perelhetőség elvileg mérséklő hatással van a hivatalnokok magatartására, egyúttal fontos jelzése a hatalom rule of law melletti elkötelezettségének. A harc most ezen a téren is a gyakorlati alkalmazások körül folyik, hogy az állammal szemben javuljanak az emberek, a társadalom érdekérvényesítő képességei. A fentebb idézett példák is egyelőre csak nagyon mérsékelt sikerről tanúskodnak.

Kína vitathatatlan eredményekkel kísérli meg jogi rendszerét reformálni, amit kikényszerítenek a társadalmi változások és a gazdasági fejlődés szükségletei is. A

jelentős változásokat még azok is elismerik, akik rendkívül szkeptikusak (mint a már hivatkozott S. Lubman) azt illetően, hogy Kínában létrejöhet a rule of law valamilyen, ezt az értékelést jogosan kiérdemlő változata. Az nyilvánvaló, hogy végbemegy egy fordulat a rule by law-tól egy olyan rendszer felé, amely a „szikár” rule of law alapvető elemeivel rendelkezik, annak valamilyen változatát képviseli. A folyamatot alapvetően befolyásolja a küzdelem a rule of law és a rule by law, vagy pontosabban a rule by párt között. A pártvezetés meghatározó többsége belátja, hogy a változás a párt legitimitását is szolgálja, miközben azt is észlelhetik, hogy veszélyeztetheti is a legitimitációját. A pártállam nem akar olyan jogi reformokat, amelyek aláássák hatalmát, célja inkább a hatékonyság növelése minden területen. Bizalmatlanságot kelthet a „kínai sajátosságokra” való állandó utalás, mert ugyan számos

területen, beleértve az ideológiát, ez alapozza meg a rugalmas reagálást, az eltávolodást megcsontosodott tételektől, de ez adhat felmentést is az adott összefüggésben a rule of law egyes követelményeinek megvalósítása alól. Egyúttal az erre való hivatkozás kísérlet a szocialista, marxista-maoista tételekbe vetett hit válságának nacionalizmussal való ellensúlyozására, a pártot hozzákapcsolni a kínai hagyományokhoz, értékekhez, ha úgy tetszik: sajátosságokhoz. Mindezek alapján nehéz lenne megjósolni, hogy a kínai autoriter rendszerben létrejövő rule of law milyen jellemzőkkel fog rendelkezni, mennyiben fog valóban hatékony védelmet biztosítani az egyéneknek, a társadalomnak az állam önkényes tevékenységével szemben, vagy hogy mennyiben fogja szolgálni az egyesek által feltételezett átmenetet egy kevésbé „kínai sajátosságokkal” rendelkező demokráciába.

Jegyzetek

- ¹ Ennek a felfogásnak egy vaskos könyvet szentelt Randall Peerenboom: *China's long march toward rule of law* (Cambridge University Press, 2002). Sokkal pesszimistább álláspontot foglal el a rule of law belátható időn belüli megvalósíthatóságát illetően Stanley B. Lubman: *Bird in a Cage. Legal Reform in China After Mao* (Stanford University Press, Stanford, California, 1999).
- ² A kérdéshez lásd: Peerenboom: i. m., 5. fejezet
- ³ Sujian Guo: *Post-Mao China: The Rule of Law?* (Issues and Studies, 1999. november/december, 88. p.)
- ⁴ Peerenboom: i. m., 466–474. p.; Redding, Gordon S.: *The Spirit of Chinese Capitalism* (Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1990).
- ⁵ Jordán Gyula–Tálas Barna: *Kína a modernizáció útján a XIX–XX. században* (Napvilág kiadó, Budapest, 2005, 351. p.)
- ⁶ A kérdésekhez lásd: Kai He–Huiyun Feng: *A path to democracy: in search on China's democratization model* (Asian Perspective, Vol. 32, No. 3, 2008, 139–169. p.)
- ⁷ Ezekre lásd: Jordán Gyula: *A kínai gazdasági reform árnyoldalai: a növekvő egyenlőtlenségek* (Valóság, 2007, 11. 12–29. p.); Üő: *Társadalmi konfliktusok a kínai „harmonikus társadalomban”* (Valóság, 2009, 3. 87–109. p.); Vámos Péter: *A társadalmi, etnikai, vallási feszültségek és a korrupció kezelése Kínában*. In: *A változó Kína – I. Kína politikai, társadalmi fejlődésének jelene és jövője*. Szerkesztette Inotai András és Juhász Ottó (MTA VKI – MeH Stratégiai kutatások, Budapest, 2009, 32–84. p.)
- ⁸ *On the Reform of the System of Party and State Leadership*. In: *Selected Works of Deng Xiaoping (1975–1982)* (Beijing, Foreign Languages Press, 1995, 302–325. p.)
- ⁹ Idézi: R. Peerenboom: i. m., 57. p.
- ¹⁰ A kérdéshez lásd: Jordán Gyula: „Az ég magas, a császár messze van.” *Igazságszolgáltatás, jog és politika Kínában* (ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008, 126–147. p.)
- ¹¹ *Selected Works of Deng Xiaoping...*, 157–158. p.
- ¹² *The constitution of the People's Republic of China* (Foreign Languages Press, Beijing, 1983; magyarul: MTI Nemzetközi Dokumentumok, XXVI. évf. 3 sz. 1983. január 27, 3–25. p.)
- ¹³ A pártbizottságokon belül működő politikai-jogi bizottságok a párt állítása szerint egyetlen konkrét ügyben sem hoznak döntést, a „nagy és komplex” ügyekben azonban a bíróságok rendszeresen konzultálnak a bizottságokkal. Ugyanakkor még annak meghatározására is rendkívül bizonytalan, homályos, mit kell „nagy és komplex” ügynek tekinteni, nem szólva a konzultáció jellegéről.
- ¹⁴ Zou Keyuan: *Administrative Reform and Rule of Law in China* (The Copenhagen Journal of Asian Studies, 24, 2006, 25–26. p.)
- ¹⁵ A kérdéshez lásd: Jiefen Li: *Socialist Rule of Law with Chinese Characteristics* (Issues and Studies, 2007 március, 136–139. p.)
- ¹⁶ Uo., 139. p.
- ¹⁷ Uo., 140. p.
- ¹⁸ *Amendments to the constitution...*: <http://english.peopledaily.com.cn/constitution/constitution.html>
- ¹⁹ *Human Rights in China* (Information Office of the State Council of the People's Republic of China, November 1991, Beijing)
- ²⁰ *Comparison of Human Rights in China with those in the United States* (China Intercontinental Press, March 1996, Beijing)
- ²¹ *Progress in China's Human Right Cause in 2000* (Information Office of the State Council of the People's Republic of China, April 2001, Beijing)
- ²² Uo., 39. p.
- ²³ Jiefen Li: i. m., 144–145. p.
- ²⁴ Full text of Hu Jintao's report at 17th Party Congress: http://news.xinhuanet.com/english/2007-10/24/content_6938749_5.htm
- ²⁵ Jiefen Li: i. m., 150. p.
- ²⁶ R. Peerenboom: i. m., 2–6. p.
- ²⁷ R. Peerenboom: i. m., 119. p.
- ²⁸ Ehhez lásd: R. Peerenboom: i. m., 166–174. p.
- ²⁹ Jordán Gyula: *A kínai elit kérdéséhez* (Kül-Világ, A nemzetközi kapcsolatok folyóirata, 2008. 3-4, 20–38. p.)
- ³⁰ Beijing Review, 1996. november 4–10, 20–31. p.
- ³¹ Uo., 22. p.
- ³² A kérdéshez további hivatkozásokkal lásd: Jordán Gyula: *Kína: demokratikus átmenet?* (Valóság, 2000, 4, 70–94. p.)
- ³³ R. Peerenboom: i. m., 204–206. p.; Maria Edin: *State Capacity and Local Agent Control in China: CCP Cadre Management from a Township Perspective* (The China Quarterly, 2003 március, No. 173, 35–52. p.)
- ³⁴ Judy Polumbaum: *China's Media: Between Politics and the Market* (Current History, 2001. szeptember, 269–277. p.); a jogi vonatkozásokra lásd a következő, könyvnyi méretű, igen alapos tanulmányt: Benjamin L. Liebman: *Watchdog or Demagogue? The Media in the Chinese Legal System* (Columbia Law Review, Vol. 105, No. 1, 2005. január, 1–157. p.)
- ³⁵ Far Eastern Economic Review, 1992. május 21, 24. p.
- ³⁶ R. Peerenboom: i. m., 7. fejezet, 280–342. p.; Benjamin L. Liebman: *China's Courts: Restricted Reform* (The China Quarterly, 2007. szeptember, No. 191, 620–643. p.); Gao Yifei: *Priorities in China's judicial reform* (China Elections and Governance, 2008 július: <http://en.chinaelections.org/PrintNews.asp?NewsID=18691>)
- ³⁷ R. Peerenboom: i. m., 317. p.
- ³⁸ R. Peerenboom: i. m., 404, 442. p.
- ³⁹ Uo., 415. p.